

КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНЫН ТИЛДИК АСПЕКТИДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Макалада дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү болуп саналган макалдардын тилдик аспектиде изилдениш өзгөчөлүктөрү каралды. Муну менен макалдардын спецификалык бөтөнчөлүгүн көрсөтүп, дидактикалык жанрдагы ордун тактоо аракети жасалды.

Кыргыз элинин оозеки адабиятынын тарыхы жазма адабиятыбызга караганда алда канча мурда жаралгандыгы белгилүү. Кайсы элдин оозеки адабиятын албайлы, ал өзүнүн пайда болушунан жана өнүгүшүнөн баштап элдин коомдук аң-сезимин, дүйнөгө, жаратылышка болгон көз карашын, мамилесин, баасын көркөм формада чагылдырып турат. Ошол эле учурда адамдардын рухий дүйнөсүн байытып, жашоо-турмуштун оошкыйыштарынан кабар берип, адамдык нарк-насилге, адеп-ахлакка, туура жүрүм-турумга тарбиялоо милдетин өтөп келет.

Кыргыз элинин оозеки адабияты дидактикалык жанрдагы бир шилтем чыгармалардан тартып, башка элдерден айырмаланып турган зор көлөмдүү эпосторго чейинки бай мурастарды жараткандыгы менен баа жеткис. Мындай чыгармалар тээ бабалардан эле муундан-муунга мурасталып келген. Бул кыска көлөмдөгү макал, ылакап, табышмак, жаңылмач, учкул сөздөрдөн тартып көлөмү жагынан да, мазмуну жагынан да дүйнөгө теңдешти жок улуу “Манас” эпосубузга чейинки чыгармалар күбө. Мезгил өткөн сайын алар канчалык өзгөрүүлөргө учураса да, эң башкысы, түпкү маани-маңызы тарыхтын үлүшү катары өз мамилесин жоготпой сактап келет. Элдин тарыхындагы урунттуу-урунттуу учурлар, ар кыл жагдай шарттар жалпы эле баалуу өзгөчөлүктөр тууралуу маданий социалдык экономикалык жана башка ар түрдүү маалыматтарды эстетикалык-тарбиялык, логикалык, философиялык багыттарда дал ушул элдик оозеки чыгармалардан алабыз. Ошондуктан аларга ар тараптуу жана кеңири мүнөздөгү изилдөө иштерин жүргүзүү учурдагы зарылдык болуп эсептелет.

Турмуштук тажрыйбалардан улам эленип, иргелип чыккан бүтүн жыйынтыктарды эң кыска түзүлүштө таамай чагылдырган дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү – макалдар. Алар жашоо турмуштагы көрүнүштөрдөн, жаратылыштык байкоолордон жыйынтык чыгарып, калыстык менен чындыктын үлгүсү болуп, объективдүү дүйнөгө болгон көз карашты билдирет. Макалдар философиялык түзүлүшкө ээ болуу менен логикалык татаалдашкан ой жүгүртүүнү талап кылат. Акыл-эсти өстүрүүгө байланыштуу ой жүгүртө билүүгө, айта турган ойду терең жана таасирдүү жеткирүүгө, түзүлгөн проблемадан өз алдынча жыйынтык чыгарууга түрткү берет. Адамдарга тааныш эмес заттар, нерселер турмуш чындыгынан алыс турган көрүнүштөр, окуялар макалдарда кездешпейт. Аларда ааламды көрө билүүчүлүк, турмушту таануучулук, объективдүү чындыкты түшүндүрүүчүлүк, практикалык тажрыйбаны, илим менен билимди түшүндүрүүчүлүк камтылган. Ушундан улам, элдин үрп-адаты, элдин салт-санаасы, маданияты, ой-тутуму, алардын сырткы дүйнөнү таанып билүүсүнө байланыштуу болот. Мына ошол объективдүү дүйнөнү адамдардын канчалык даражада кабыл алуусу, түшүнүүсү, аларга болгон көз карашы, мамилеси макалдарда эң кыска көркөм ыкма менен логикалык-философиялык багытта чагылдырылган. Натыйжада адамзатты туура жашоого, мазмундуу өмүр сүрүүгө, адилет калыс болууга тарбиялоо идеясы – макалдардын негизги пафосу.

Кыргыз тили илиминде макалдардын синтаксистик түзүлүшүн иликтөөгө алган атайын эмгек (С.Гапаров: 1979) бар. С.Гапаровдун “Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү” аттуу бул эмгеги дидактикалык чыгармаларды лингвистикалык багытта изилдөөгө алган эң алгачкы эмгек болуп саналат. Мында макал, лакаптардагы

сүйлөмдүн маанилик типтери, макал, лакаптардагы жөнөкөй сүйлөм жана алардын түрлөрү, макал, лакаптардагы жөнөкөй сүйлөм жана алардын түрлөрү, макал, лакаптардагы сүйлөм мүчөлөрү жана алардын өзгөчөлүгү сыяктуу маселелер мүмкүн болушунча кеңири иликтөөгө алынат. Макал, лакаптарда сүйлөмдүн маанилик түрлөрүн колдонулуш сферасынын бирдей эместиги, алар жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө да, айрыкча, татаал сүйлөмдүн тутумунда көп кездешээри туура белгиленет. Макал, лакаптарда баяндалган окуя көпчүлүктүн, жалпы элдин иш аракетинин жыйындысы болгондуктан, алардын мааниси да жалпыланган мүнөздө болот. Ошол себептүү макал, лакаптарда жамдама жактуу, туюк жактуу, жаксыз сүйлөмдөр өтө кеңири учурайт. Кошмо сүйлөмдөр макал, лакаптарда жөнөкөй сүйлөмдөргө караганда сан жагынан алда канча басымдуулук кылат. Мындай көрүнүш алардын эки объектилик мазмуну, көркөмдүк өзгөчөлүгү менен байланыштуу. Анткени, адамдар жаратылыштагы жана коомдогу өздөрү байкаган, туйган өз ара байланыштуу көрүнүштөрдү, кубулуштарды татаал сүйлөм формасында берген. Ойду көркөм, элестүү бериш үчүн бир көрүнүштү экинчи бир көрүнүшкө карама-каршы коюп, же аларды салыштыра баяндайт деп түшүндүрөт. Макал поэтикалык чыгарма болгондуктан, анын ритм, рифма, лексикалык параллелизмдер менен тыгыз байланышта каралгандыгы кубаттоого арзыйт. Бирок бул эмгек формалдуу грамматиканын негизинде иликтенгендиктен, макал тексттик түзүлүштө эмес, сүйлөмдүн чегинде каралган. Чынында, сүйлөм катары кароо менен анын көп катмардуу табиятын ачып берүү эч мүмкүн эмес.

Ал эми А.Өмүралиева “Кыргыз макалдарынын тексттик табияты” (2008) кандидаттык диссертациялык ишинде макалды текст катары таанып, анын табиятын тексттик категорияларга негиздеп, кенен түшүнүктү берген текст деп атап, глобалдуу контекстке, философиялык мезгилдикке жана мейкиндикке белгилейт. Тексттин мүнөздүү белгилери катары анын маалымат берүү максатын, грамматикалуулука ээ болушун, сүйлөмдөн кенен маанилерден турган логикалык–коммуникативдик бирдик экендигин, башталышы менен аякталышы бир бүтүндүктөн тургандыгын, белгилүү бир теманын айланасындагы фактылардан түзүлгөндүгүн, семантикалык жана структуралык ыраттуулукка жетишкендигин, ылайыгына жараша вербалдык эмес каражаттарды өбөлгө катары колдонууга мүмкүн болгон бир канча критерийлери болушу менен мүнөздөлөрүн эске алат да, бул белгилер макалдарга да мүнөздүүлүгүн көрсөтөт. А.Өмүралиеванын диссертациялык иши макалдын тексттик табиятынын этнолингвистикалык негизин ачып берүү максатын көздөйт.

А.Абдулатовдун “Паремияларды конгнитивдик–педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары” эмгегинде жалпы эле паремиология маселеси өзүнчө тармак катары эсептелинип, анын мазмунун этнопедагогикалык гана эмес, жалпы философиялык, гносеологиялык, семантикалык, когнитивдик жана башка маалыматтар түзөрү жана ал түзүлүшү, милдети, мааниси боюнча өтө ар кыл келери белгиленет. Паремиянын интегративдик жана когнитивдик–педагогикалык өзгөчөлүктөрү, бул максатта сыпаттоонун айрым проблемалары, паремиялардан императив педагогикалык категория катары каралышы тууралуу кеңири кеп болот.

Профессор С.Ибрагимов “Лингвокультурология – тилдик маданият таануу” (2004) эмгегинде макалдардын маани-маңызы аларды изилдөөнүн тарыхы, лингвистикалык аспектилерин, макал мүнөзүндөгү сүйлөмдөрдүн өз ара мамилелери, тилдик аң–сезимдеги чындыктын образы маселелери да каралат. Тилди маданият жагынан изилдөөдө макалдардын айрыкча кызыкчылык туудуруулары, алар өзгөчө тексттер, универсалдык айтымдар деген ат менен турмуштук көрүнүштөрдү жалпылары, адамдардын жүрүш-турушундагы стереотиптерди жана нормаларды чагылдыруулары белгиленет. Макалдын лингвистикалык формасы катары сүйлөм эсептелет, ошондуктан аларды ар түрдүү аспектидеги ар кандай сүйлөм катары кароо менен, логикалык, структуралык,

коммуникативдик, семантикалык багыттарда изилдөөгө болот дейт да, жөнөкөй жана татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макалдар иликтөөнүн объектиси катары караларын көрсөтөт. Макалдар – биринчилерден болуп адам кабыл алган жана өздөштүргөн минималдык тексттер. Алар – кыскалыгы жана жашырын маанилери менен мүнөздүү ритмикалык жактан калыпка түшкөн ой-жүгүртүү, макалдагы ритм менен рифманын келип чыгышынын себеби байыркы доордо ойду материалдык жактан бекемдөөнүн каражаты болуп саналат. Кыргыз тилиндеги макалдардын ритмикалык түзүлүшү, басымы, интонациясы, уйкаштыгы алардын синтаксистик түзүлүшү аркылуу келип чыгат. Демек, макалдардын негизги айырмалаган белгиси алардын ритмдүүлүгү, уйкаштыгы, образдуулугу болуп эсептелинет. Аларда көбүнчө айкындооч мүчөлөр катышпайт, эгер катышса, алар адамдын мүнөзүнө, окуяга, көрүнүшкө, аракетке өтө зарыл жана керектүү сапаттарды керектөө үчүн колдонулат. Бул эмгекте макал маселенин тилдин түзүлүшүнүн функциясы сүйлөмдүн структурасындагы образдуу ой жүгүтүү болуп саналат деп каралат.

Кийинки мезгилдерде түздөн-түз макалдарга жана дидактикалык жанрдагы табышмак, ылакап, жаңылмачтарга арналган А. Дунканаевдин бир катар макалалары жарык көрдү. Мындан өзгөчөлүк катары ал чыгармалардын тилдик бирдиктеринин функциясы, семантикалык өзгөчөлүктөрү иликтөөгө алынгандыгын белгилөөгө болот. Ал эми А. Дунканаевдин “Кыргыз макалдарынын тексттик, коммуникативдик өзгөчөлүктөрү” (2010) аттуу монографиясында негизинен төмөнкүдөй маселелер коюлган.

1. Макал – текст. Ал эң кыска көлөмдө уюшулуп, белгилүү бир функцияны аткарат; тематикалык, информативдик, маалыматтык маанилерди камтыйт, логикалык ыраат-бирдикте келип, системалуулукту сактап, кайсы бир максат–мүдөөгө багытталган ойду туюндурат; башталыш жана аякталыш чеги бар семантикалык структурага, бүтүндүккө ээ болот; коммуникативдик функция аткарат.

2. Макал тексти сүйлөмдүк көлөмдө уюшулгандыктан, өзгөчөлүү семантикалык структурага ээ. Макалдагы компоненттердин өз ара мааниликке, аракетке келүүлөрү, бири-бирине тийгизген таасирлери, структуралык бүтүндүгү акыл-насаат, осуят, кеңеш мүнөзүндөгү бүтүм жыйынтыкты шарттоодогу өбөлгө-себептер катары макал тутумундагы айрым компоненттердин маанилик катмарлануусу, анын таасириндеги натыйжалары, ажырагыс сөз тизмегинин ролу, функциясы, макал компоненттерине негизделген эксплициттик жеке имплициттик мүнөзү, жеке жана кыйытма туюнтмалардын ширелишкен абалында бир бүтүндүктө туюндурулушу талдоого алынат. Макалдын семантикалык структурасын шарттоочу компоненттердин семантикасы, ар кыл мүнөздүү белгилери салыштырылып такталат. Ушундан улам, макалдын семантикалык структурасын шарттоочу маанилүү элементтерине – семантикалык компоненттерине – басым жасалып, макал табиятынын негизинде аларга жеке токтолуп, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө кеңири көңүл бурулат. Макалды моделдештирүүнүн натыйжасы катары мазмун менен форманын биримдиги, сүйлөм түзүлүштөрүн классификациялоодо жана анын типтерин аныктоодо жеңилдиктердин камсыздалышы, семантикалык компоненттердин байланыш-катыштары, моделдик схемасы көрсөтүлөт.

3. Макал текстинин табияты анын логика- грамматикалык түзүлүшүнө да көз каранды. Ушул аспектиден алып караганда макал текстинин тилдик бирдиктеринин ички катыш шарттары, логикалык туюндурулуш жолдору, аң- сезимде тике жана подтексттик ойдо чагылыш формалары, тексттик айтымы грамматикалык түзүлүшү менен ажырагыс байланышта берилет. Макал текстиндеги мазмунду чагылдырууда кандай сүйлөм түзүлүштөрү колдонулары, алардагы логикалык ойдун берилиши, логикалык ойдун туюндурулуш формаларында айрым тилдик кубулуштардын сүйлөм тутумундагы колдонулуш мүнөзү, функциясы каралат.

Макал табиятына мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү ачып берүү үчүн анын логика-грамматикалык түзүлүшү эске алынууга тийиш. Макалдын нуска мааниде айтылган кыска кептик уюшулушу андагы ой корутундуларынын туюндурулуш жолдору, элестүү жана таасир берүүчүлүк денгээлде кабыл алынышы, тике, кыйыр маанилердин тең катар берилиши тексттин логика-грамматикалык түзүлүшүнө тикеден-тике байланыштуу. Макалдын сүйлөмдүк көлөмдө берилишинде антонимдердин (нагыз жана контексттик), лексикалык кайталоолордун жыш колдонулушу байкалат. Макалдын логикалык туюндурулушунда ал тилдик кубулуштардын орду, функциясы белгиленип, илимий негизде талдоого алынат. Ушулардан улам, кыргыз тили илиминде макалдарды лингвистикалык багытта изилдөө иштеринин жүргүзүлө баштагандыгын ачык байкоого болот. Муну менен кыргыз макалдарын тилдик багытта ар тараптуу иликтөө иштери жүргүзүлүп бүттү деп эч убакта жыйынтык чыгарууга болбойт. Алар дидактикалык чыгармалардын ичинен өз функциясы, семантикалык-структуралык бүтүндүгү, логикалык туюндурулушу, тексттик түзүлүшү, таасир күчү кеңири чөйрөдө активдүү колдонулушу менен айырмаланып турат.

Ошондуктан алар маани-маңызы, структурасы, коммуникативдик мүнөзү, логикалык табияты, тексттик өзгөчөлүктөрү, ой туюндурулушу жана башка касиет-белгилери боюнча өзүнчө объект саналып, илимий изилдөөгө муктаж.

Адабияттар:

1. Гапаров С. Кыргыз макал, ылакаптарынын синтаксистик түзүлүшү. – Ф., 1979.
2. Ибрагимов С. Лингвокультурология – тилдик маданият таануу. – Бишкек, 2004.
3. Өмүралиева А. Кыргыз макалдарынын тексттик табияты. Канд. дисс. автореф. – Бишкек, 2008.
4. Абдулатов А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сапаттоонун айрым проблемалары. – Ош, 2006.
5. Дунканаев А. Кыргыз макалдарынын тексттик, коммуникативдик өзгөчөлүктөрү. – Каракол, 2010.